

Erzsébet Mollay

Het historische aspect in een woordenboek van het hedendaags Nederlands – bij de behandeling van idiomatische uitdrukkingen

Toen ik een raakpunt zocht tussen het algemene thema van dit colloquium (het historische aspect) en mijn actueel werk (het Nederlands-Hongaars handwoordenboek), trof ik een vraagstuk aan, dat enerzijds aan fundamentele theoretische vragen van de linguïstiek verbonden is, anderzijds ook voor de lexicografische praktijk een voor discussie vatbaar probleem is.

Wat de lexicografische kant betreft, gaat het tevens om een onderdeel van de microstructuur waarin het Nederlands – Hongaars handwoordenboek in maak afwijkt van de Van Dale woordenboeken – tegenwoordig de modernste lexicografische producten van het hedendaags Nederlands. Dit probleem betreft de behandeling van de idiomatische uitdrukkingen in de algemene verklarende en de vertaalwoordenboeken.

De definitie van idiomatische verbindingen wordt hier geciteerd van Van Sterkeburg: „verbindingen waarvan de betekenis niet uit (de som van) de betekenissen van de componenten kan worden verklaard”; uit het oogpunt van de woordenboekgebruiker zou gezegd kunnen worden:

waarvan de betekenis uit de betekenissen van de componenten niet kan worden begrepen.

Hier volgen een paar voorbeelden van idiomatische uitdrukkingen, waarin de „vrije” lexicale betekenissen van de afzonderlijke woorden (b.v. neus, kat, kijken) in de fraseologische betekenis van de hele woordverbinding niet terug te vinden zijn (genomen uit het GWHN samen met betekenisomschrijving en cijfer-punt-cijfer-code):

- 6.1 iem. iets onder de neus wrijven ‘verwijtend wijzen op’
- 3.1 de kat uit de boom kijken ‘een afwachtende houding aannemen’
- π.1 de bloemetjes buiten zetten ‘uitbundig feest vieren’
- 6.π iem. van kant maken ‘iem. vermoorden’

De fraseologische betekenissen zijn dus niet direct te koppelen aan de lexicale betekenissen van de afzonderlijke componenten, toch moeten ook de idiomatische verbindingen in het artikel van een component geplaatst worden. (Ik wil het nu hebben alleen maar over de traditionele algemene woordenboeken.)

In de microstructuur van de Van Dale woordenboeken wordt voor de behandeling van idiomaten volgens de cijfer-punt-cijfercode de volgende markering bepaald (vgl. de gebruiksaanwijzing van de grote woordenboeken): in de gevallen, „waarin de juiste betekenis van een uitdrukking niet is terug te voeren op een van de eerder opgesomde betekenissen”, staat op de plaats van het betekenisnummer (dus na het punt) het paragraaftekentje.

Wat zien we dan in de praktijk? In het GWHN worden de eerste drie van de boven geciteerde uitdrukkingen gerelateerd aan de „vrije” lexicale betekenissen van resp. neus, kat en bloem, als zouden ze illustratieve voorbeelden zijn van deze betekenissen van de betreffende trefwoorden. De behandelingswijze in het N-D woordenboek verschilt in die zin van de vorige, dat met bijbehoud van dezelfde code ook de label „fig.” voor de uitdrukkingen te vinden is, wat in ieder geval een waarschuwing geeft dat het toch niet om „helemaal” dezelfde betekenis gaat.

Als we dan het vrij lange artikel van neus bekijken, dan vinden we alleen maar drie uitdrukkingen als idiomaten gemarkeerd (een wassen neus; iem. iets door de neus boren; geen knip voor de neus waard zijn). Het overgrote deel van vaste woordverbindingen (zo’n 25), heeft een fraseologische betekenis, waarin de in het betekenisprofiel aangegeven betekenissen niet aanwezig zijn (b.v. iets aan iemands neus hangen; iem. iets onder

zijn neus wrijven; zijn neus krult) – toch zijn al deze uitdrukkingen gerelateerd aan de 1. betekenis van neus ‘voorstekend deel van het gezicht tussen mond en voorhoofd’. Waarom? Deze codering kan daardoor verklaard worden dat de woordenboekmakers bij deze uitdrukkingen een verband tussen de fraseologische en de letterlijke betekenis kunnen hebben gezien, met andere woorden dat zij een synchrone gemotiveerdheid zouden hebben ontdekt. Tegen deze codering hebben we echter twee bezwaren. Ten eerste wordt de synchrone gemotiveerdheid – zoals bekend – door de taalgebruikers uiterst subjectief beoordeeld. Hoewel volgens de cognitieve semantiek altijd een verband te leggen is tussen de fraseologische en de letterlijke betekenis (op basis van de buitentalige kennis, de levenservaringen enz. van de taalgebruikers), is ook deze buitentalige kennis geen absoluut gegeven.

B.v. de fraseologische betekenis van de uitdrukking de kat uit de boom kijken kan door Verstraeten worden afgeleid uit de ervaring dat „katten klimmen graag in bomen, maar durven of willen er dan niet meer uit”.

Ik zou niet kunnen beoordelen hoe een Nederlandstalige op basis van zijn/haar encyclopedische kennis in dit geval tussen letterlijke en figuurlijke betekenis een verband legt, voor een Hongaarsstalige is echter naar mijn mening de fraseologische betekenis uit de letterlijke zeker niet zonder meer af te leiden, waarschijnlijk te danken aan feit dat in het Hongaars aan dezelfde letterlijke betekenis geen fraseologische betekenis verbonden is.

Mijn tweede tegenargument is het volgende: als een idiomatische uitdrukking op grond van een (veronderstelde) synchrone gemotiveerdheid aan de letterlijke betekenis gerelateerd wordt, wordt daarmee eigenlijk de herkomst van de uitdrukking verklaard, dus een historisch aspect bij de inventarisering van het hedendaags Nederlands bijbetrokken. De hedendaagse betekenis te omschrijven is echter iets heel anders dan de herkomst van de idioom te verklaren.

Zelfs prof. Van Sterkenburg, hoofdredacteur van het GWHN heeft in zijn bovenvermelde studie reeds in 1986 zijn ontevredenheid over de behandeling van idiomatische uitdrukkingen geuit, en hijzelf ziet de verklaring daarvoor in een min of meer instinctieve handhaving van een bepaald historisch aspect:

„Veel begrijpbare metaforische verbindingen zijn niet als idioom gekarakteriseerd, maar voorzien van metatalige informatie, meestal <fig.> voor de verbinding. Waarschijnlijk uit ontzag voor een

historisch gerichte lexicografische traditie, concludeer ik hier, hebben wij deze verbindingen, waarvan men (meestal met voldoende historische kennis) de betekenis uit een van de vrije betekenissen der componenten kan verklaren, nog niet – wat vanuit synchroon standpunt zeer wel te verdedigen zou zijn – op dezelfde wijze willen behandelen als idiomatische verbindingen, maar hebben wij ze uitgesteld en afzonderlijk (voor zover zoiets mogelijk is) gekarakteriseerd als een ontwikkelingsfase van vrije verbinding naar idioom. Het is evenwel niet gemakkelijk om in deze consequent te zijn, zolas de volgende voorbeelden laten zien.”

En daarna volgt een reeks uitdrukkingen met de component hart, waar in veel gevallen ter discussie zou kunnen worden gesteld of we met de vrije lexicale betekenis van hart, of met een metaforisch gebruik of met een volidiomatische betekenis te maken hebben.

Maar waarom en voor kan een dergelijke behandeling van idiomen storend zijn? Het is wel aan te nemen, dat een dergelijke presentering van idiomatische uitdrukkingen niet zozeer voor Nederlandstaligen, maar meer voor anderstaligen problematisch is. Voor een niet-moedertaalspreker kan het desoriënterend werken, als b.v. de volgende uitdrukkingen in het artikel van deur allemaal van dezelfde code voorzien zijn (uit het GWHN2):

3.1. dat doet de deur dicht dat geeft de doorslag; de deur openzetten voor iem. <fig.> geleenheid geven; dat vliegt de deur uit vindt veel aftrek; iem. de deur wijzen hem bevelen weg te gaan; de deur dichtdoen voor iemands neus terwijl hij er vlak voor staat;
(In de laatste uitdrukking komt het trefwoord in zijn vrije lexicale betekenis voor, de 1. uitdrukking is daarentegen volidiomatisch; de 4. is wel overdrachtelijk, maar in hoge mate doorzichtig, dus met een sterke synchrone gemotiveerdheid.)

Bij het redactiewerk van het Nederlands-Hongaars handwoordenboek hebben er vaak problemen mee gehad dat er in het bronmateriaal – dat een Van Dale-bestand is – binnen een artikel soms zowel vrije als vaste, zowel letterlijke als idiomatische woordverbindingen van dezelfde cijfer-punt-cijfercode voorzien waren. Zoals bekend, kunnen heel wat fraseologische verbindingen ook letterlijk kunnen worden geïnterpreteerd. Anderstaligen hebben veelal behoefte aan een soort markering die wel

aangeeft of een letterlijk interpreteerbare uitdrukking eventueel ook een idiomatische of eventueel alleen maar een idiomatische betekenis heeft. Een voorbeeld: bij het trefwoord *deur* kunnen onder meer de contextuele voorbeelden *de deur op een kier zetten* en *de deur achter zich toetrekken* vermeld worden. De eerste uitdrukking heeft volgens het GWHN de idiomatische betekenis ‘enigszins toegeeflijk worden’; bij de tweede heb ik in Nederlandse lexicografische werken geen figuurlijke betekenis gevonden, hoewel een metaforisch gebruik ervan niet verassend zou zijn.

Bij de redactie van het Nederlands-Hongaars handwoordenboek werd m.b.t. de opbouw van de artikels een andere ordeningsprincipe gehanteerd dan in de Van Dale woordenboeken en zo werd ook de cijfer-punt-cijfercode niet overgenomen. Wij hebben voor een structuur gekozen, die in de Hongaarse lexicografische traditie meer vertrouwd is: De afzonderlijke lexicale betekenissen van het trefwoord worden met enkele cijfers genummerd, en onder elk betekenisnummer staan direct na het vertaalequivalent die contextuele voorbeelden vermeld, waarin het trefwoord in die betreffende betekenis voorkomt. Aan het eind van het artikel volgen na een bijzonder typografisch teken de idiomatische uitdrukkingen waarin het trefwoord in een betekenis voorkomt die in het betekenisprofiel niet vermeld, d.w.z. niet vertaald is. De uitdrukking *iem. iets onder de neus wrijven* wordt in ons woordenboek niet onder de betekenis ‘vooruitstekend deel van het gezicht’ geplaatst, maar in het laatste gedeelte van het artikel bij de idiomen. Naar onze mening is deze uitdrukking synchroon gezien volkomen idiomatisch, daaraan verandert zelfs dat feit niet dat de Hongaarse semantische equivalent van de uitdrukking dezelfde letterlijke betekenis heeft (*vkinek az orra al dörgöl vmit*), dus in de vertaling van de uitdrukking zelfs het „vrije” vertaalequivalent van het trefwoord voorkomt. Het idiomatische karakter wordt daardoor ook beklemtoond, dat de uitdrukking in een typografisch gescheiden gedeelte van het artikel geplaatst is. Als de letterlijke betekenis van het Hongaarse vertaalequivalent bovendien ook afwijkt van die van de brontalige (Nederlandse) idiomatische uitdrukking (*de kat uit de boom kijken*, *de bloemetjes buiten zetten*), dan is de afgezonderde plaatsing des te meer gerechtvaardigd.

Hoewel ons ordeningsprincipe theoretisch klaar te formuleren is, kan het in de praktijk lang niet altijd eenduidig doorgevoerd worden. In heel wat concrete gevallen is de plaatsing van uitdrukkingen problematisch.

Laten we een voorbeeld zien, eveneens uit het artikel van neus. Heeft de component neus in de volgende drie uitdrukkingen de eerste vrije betekenis van het trefwoord ‘vooruitstekend deel van gezicht’ of is het woord overdrachtelijk gebruikt?

dat ligt vlak voor je neus

iem. iets voor de neus wegnemen

de deur voor iemnds neus dichtdoen

Aan de ene kant gaat het om een letterlijke ruimtelijke verhouding: er gebeurt iets letterlijk voor de neus van iemand; „neus” betekent hier toch niet simpel de neus van een mens, maar de mens zelf. M.a.w. gaat het om een aparte, metonymische betekenis van het woord neus. Het zou best ook in de woordenboeken als een aparte vrije betekenis vermeld kunnen worden, omdat het woord in deze betekenis in meerdere contexten voorkomt. Het GWHN doet het niet, waarschijnlijk uitgaande van de mening dat dit metonymisch gebruik toch niet zo’n afzonderlijke vrije betekenis is als de drie andere genoemde:

0.1 vooruitstekend gedeelte van het gezicht tussen mond en voorhoofd

0.2 reukvermogen, reukzintuig

0.3 punt van een voorwerp

Ook wij hebben dit betekenisprofiel overgenomen, en zo hadden we mbt. van de plaatsing van de genoemde uitdrukkingen tussen twee oplossingen te kiezen. De eerste mogelijkheid zou zijn de uitdrukkingen bij de idiomen te plaatsen; hier spreekt echter tegen dat de 1. vrije betekenis van neus in de uitdrukkingen nog sterk aanwezig is. Er blijft nog „n oplossing over: de uitdrukkingen komen bij de betekenis ‘vooruitstekend gedeelte van het gezicht’ te staan – maar met de label „figuurlijk”. In ons woordenboek hebben we voor deze laatste oplossing gekozen.

Theoretisch gezien kunnen er overgangsgevallen voorkomen of vragen waarop twee mogelijke antwoorden te geven zijn, maar in de praktische uitvoering van het lexicografisch werk, moet er ook in overgangs- of twijfelgevallen altijd voor de ene of de andere concrete oplossing gekozen worden.

Samengevat: in een algemeen vertaalwoordenboek van het hedendaags taalgebruik zou bij de behandeling van idiomen het synchroon standpunt met het historisch aspect beter niet gemengd worden. Dit is uiteraard weer de „n duidelijke formulering van een theoretisch standpunt, dat ten opzichte van de gevarieerdheid van de levende taal zeker veel te simpel is: het

probleem begint al daarmee dat de grens tussen idiomatische en niet-idiomatische uitdrukkingen vloeiend, en het overgangsgebied tussen de twee breed is. Maar dit zou dan weer een ander verhaal zijn.

Bibliografie

- Sterkenburg, P.G.J. van: Vaste woordverbindingen. In: *Neerlandica Wratislaviensia III*. Wroclaw, 1987. p. 38.
- Sterkenburg, P.G.J. van: *Van Dale Groot woordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie 1992.
- Verstraeten, L.: *Vaste Verbindingen. Een lexicologische studie vanuit cognitief semantisch perspectief naar fraseologismen in het Nederlands*. Amsterdam, 1992. p. 98, 100.